

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В СРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У всі часи військовий полон був пов'язаний з активним використанням праці бранців. На це переможців штовхала перш за все пряма економічна доцільність, адже праця військовополоненого залишалася цілковито безоплатною, а значить вигідною за будь-яких умов. Питання про використання робочої сили військовополонених з новою силою актуалізувалося в період Другої світової війни. У руках урядів воюючих країн опинилися величезні контингенти полонених, праця яких активно використовувалася в економіці з метою забезпечення потреб фронту і тилу.

Проблема трудової експлуатації в'язнів радянського військового полону часів Другої світової війни останнім часом досить активно розробляється. Слід відзначити праці російських дослідників І.В. Безбородової та В.П. Галицького¹. Використання праці військовополонених на території України стало предметом кількох наукових розвідок автора. Цим питанням також присвячений окремий розділ монографії А.С. Чайковського². Проте, у цих дослідженнях, проблема трудового використання військовополонених в СРСР загалом, та в Українській РСР зокрема, розглядається переважно у практичній площині її конкретної реалізації структурами ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР та господарчими органами на місцях. Що ж стосується організаційно-юридичних аспектів, зокрема питань нормативного регулювання праці бранців війни в радянському полоні, то вони до цього часу не виділені в окремий напрям наукового дослідження і, як наслідок, вивчалися лише поверхово. У російській та вітчизняній історіографії радянського військового полону Другої світової війни утвердився підхід, відповідно до якого, нормативна база використання робочих рук полонених переважно розглядалася лише, як тло подібного трудового визискування. Проте, законодавчо-нормативне забезпечення – це не лише тло реальної політики та "програма її втілення", це ще й результат дії певних історичних реалій та обставин на нормотворчий процес у конкретному його сегменті.

Мета пропонованого дослідження впливає зі стану вивчення проблеми трудового використання військовополонених Другої світової

війни в СРСР, та полягає у тому, щоб розглянути, вивчити й проаналізувати процес формування нормативної бази трудового використання військовополонених в СРСР у роки Другої світової війни, а також виділити головні тенденції у її розвитку в зазначений період.

* * *

На початок війни з Німеччиною Радянський Союз, маючи величезний досвід експлуатації праці мільйонів "ворогів народу" ув'язнених в таборах ГУТАБу, фактично не мав його у трудовому використанні військовополонених. В 1939-1941 рр. лише невелика частина військовополонених поляків використовувалася на будівництві транспортної інфраструктури і на підприємствах чорної металургії в Українській РСР. Проте і цю робочу силу як слід використати не змогли і влітку 1940 р. частину бранців перевели на північ для будівництва Північно-Печорської залізниці, де вони утримувалися разом з радянськими в'язнями³.

Напад Німеччини різко змінив позицію радянського керівництва як у питанні військового полону загалом, так і в деталях, які стосувалися використання трудового потенціалу полонених ворожих армій у власному тилу. Вже 1 липня 1941 р. РНК СРСР постановою №1798-800с затвердив "Положення про військовополонених"⁴. Серед інших питань, що врегульовували правовий статус військовополонених, було звернуто увагу і на використання їх праці. Цьому аспекту військового полону автори "Положення..." відвели окремий розділ документу – "Працевлаштування військовополонених". Тут йшлося про те, що військовополонені рядового та унтер-офіцерського складу можуть залучатися до роботи як у таборі так і поза ним у промисловості та сільському господарстві СРСР. Конкретні інструкції щодо цього – "особливі правила" – розробляло Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ НКВС СРСР). Що стосувалося військовополонених – офіцерів, то вони залучалися до праці лише за особистої згоди. На військовополонених, які працювали, "Положення..." розповсюджувало постанови про охорону праці та робочий час, що діяли стосовно громадян СРСР. В'язні забезпечувалися житлом, комунальними послугами, їм виплачувалася заробітна плата з якої вираховувалися суми на утримання полоненого у таборі. Положення забороняло використовувати робочі руки військовополонених у районах бойових

дій, а також для задоволення особистих потреб адміністрації місць утримання та інших в'язнів⁵.

Як бачимо, документ передбачав лише можливість використання праці окремих категорій бранців. Про обов'язковість трудового використання військовополонених не йшлося. Як наслідок, пункти розділу визначали лише загальні принципи використання праці військовополонених, а конкретне їх наповнення залежало від низки "особливих" інструкцій та правил, що їх мав розробити апарат УПВІ НКВС.

Навіть побіжне ознайомлення з текстом "Положення про військовополонених" наводить на думку про різючі зміни, що сталися у баченні проблеми радянським керівництвом. Документ відповідав гуманним принципам Гаазької, а по деяким позиціям – і Женевської конвенції, забезпечував збереження життя і здоров'я в'язнів таборів, гарантував їх основні права⁶. Проте, "Положення...", передусім через свою загальність, не регулювало цілу низку питань, зокрема пов'язаних з трудовим використанням полонених. За задумом радянського керівництва, вони мали знайти своє вирішення у майбутньому.

Не дивлячись на складну військово-стратегічну ситуацію на фронтах, керівництво НКВС СРСР продовжувало формувати нормативну базу військового полону. Черговим документом у цьому шерегу стала "Інструкція про порядок утримання військовополонених в таборах НКВС", затверджена заступником наркома, комісаром держбезпеки 3 рангу І.О. Єровим 13 серпня 1941 р.⁷ Проте, нічого принципово нового у справу конкретизації нормативної бази трудового використання військовополонених цей документ не вніс. Так, у розділі "Обов'язки та права військовополонених" лише повторювалися пункти відомі нам вже з "Положення про військовополонених" ухваленого за півтора місяці до цього: "...Військовополонені рядового та молодшого начскладу зобов'язані працювати за вказівкою начальника табору. Офіцери та прирівняні до них особи, за їх згодою, можуть також залучатися до роботи..."⁸.

Виходячи з принципу максимального використання робочих рук бранців, їх трудове використання планувалося на різних етапах перебування в полоні. Навіть знаходячись у таборах-розподільниках фронтового тилу військ бранці повинні були працювати. Про це, зокрема, йшлося у затвердженому Наркоматом внутрішніх справ СРСР 5 червня 1942 р. "Тимчасовому положенні про табори-розподільники НКВС СРСР для військовополонених". Серед основних

завдань такого табору документ називав і максимальне використання праці військовополонених на господарчих роботах та роботах з самообслуговування⁹. Наступним етапом мала бути організована відправка контингенту в тиллові виробничі табори НКВС, основним завданням яких було саме використання праці бранців.

Щоправда, далеко не завжди на місцях дотримувалися вимог затвердженого РНК СРСР "Положення про військовополонених", зокрема і в частині їх трудового використання. З цього приводу викликає цікавість розпорядження начальника тилу Червоної армії генерала-майора Міловського від 20 жовтня 1942 р. Той, посилаючись на факти неправомірного використання військовополонених на роботах у прифронтовій зоні (що було заборонено Женевською конвенцією) просив у подальшому цього не допускати, а бранців негайно передавати в приймальні пункти НКВС для відправки в тил¹⁰.

Однією з умов ефективного використання трудових ресурсів військовополонених було врахування їх фізичного стану. Адже переважну частину потенційного трудового контингенту становили ослаблені, поранені та хворі військовополонені. Зважаючи на це УПВІ НКВС СРСР 17 липня 1942 р. підготувало та направило на місце інструкцію "Про встановлення груп працездатності військовополонених у виробничих таборах"¹¹. Згідно цього документу встановлювалися чотири групи військовополонених відповідно до їх працездатності. Бранці, зараховані до першої групи, визнавалися "практично здоровими" і могли використовуватися на тяжких роботах. Решта військовополонених, які мали різні розлади здоров'я та фізичні вади, поділялися на три групи – від придатних "до обмеженої фізичної праці" до інвалідів¹². Відповідно цьому поділу бранців за їх фізичним станом, інструкція встановлювала чотири групи робіт залежно від характеру : тяжкі фізичні роботи, фізичні роботи середньої тяжкості, легкі фізичні роботи та спеціальні роботи для інвалідів¹³.

Визначенням належності військовополоненого до тієї чи іншої групи працездатності мали опікуватися створені з цією метою у таборах лікарсько-трудова комісія, а перевірявся стан здоров'я бранців чотири рази на рік. Призначаючи військовополонених на роботи інструкція вимагала: а) військовополонених, віднесених до першої групи, використовувати на тяжких роботах, вимагаючи від них виконання виробничих норм повною мірою; б) військовополонених, які належать до другої групи працездатності, використовувати для виконання фізичних робіт середньої тяжкості, встановивши їм виробничі норми у розмірі 80% від звичайних ; в) бранців третьої групи

використовувати в обслуговуванні табору та на легких роботах, встановивши для них виробничі норми на рівні 60% від звичайних; г) військовополонених четвертої групи працездатності було вирішено використовувати лише на спеціальних роботах для інвалідів, а тих хто не міг працювати взагалі – від роботи звільняли. Проте, зважаючи на гострий дефіцит робочих рук, інструкція передбачала і деякі винятки. Так, у разі необхідності (коли бракувало повноцінної робочої сили) на виробництві дозволялося використовувати військовополонених 2 і 3 груп працездатності для виконання тяжких робіт та робіт середньої тяжкості відповідно¹⁴. Ще одне важливе положення інструкції стосувалося створення виробничих бригад із військовополонених. Такі бригади повинні були комплектуватись бранцями віднесеними до однієї групи працездатності. Лікарів та середній медичний персонал із військовополонених інструкція дозволяла використовувати на роботах за фахом у таборі незалежно від групи працездатності. Взагалі, вимагалось максимально використовувати полонених на роботах відповідно їх професійної підготовки¹⁵. Як бачимо, положення цього документу враховували основні принципи гуманного ставлення до в'язнів війни навіть незважаючи на те, що Радянський Союз, як і раніше, відмовлявся приєднуватися до Женевської конвенції 1929 р. про військовополонених.

Як показала реальність, керівництву НКВС організувати ефективно трудове використання бранців війни у перший її період не вдалося. Причинами цього ми схильні вважати нечисленність контингентів військовополонених, високий рівень захворюваності та смертності серед них, а головне – небажання режиму вирішувати ці проблеми в умовах триваючого стратегічного наступу нацистського вермахту. Прямим наслідком такого ставлення до проблеми виявилася відсутність нормативної бази, яка б деталізувала ухвалені раніше положення в царині експлуатації праці бранців.

Якісні зрушення в організації праці військовополонених почали відчуватися лише в 1943 р. Після перемоги радянських військ під Сталінградом та переходу стратегічної ініціативи на фронті до Червоної армії потік німецьких військовополонених і їхніх союзників у тиллові виробничі табори значно зріс. У визволених районах розгорталася відбудовчі роботи, що потребували великої кількості робочих рук. Разом із тим, на початок 1943 р. органами УПВІ НКВС не було розроблено директивних документів які б детально врегульовували всю специфіку трудового використання військовополонених на роботах у тилу. Як наслідок – продуктивність

праці бранців у трудових таборах залишалася вкрай низькою, а їх становище (через викликані війною обмеження у харчуванні, медичному та побутовому обслуговуванні, нерідкі зловживання табірної адміністрації) жалюгідним. Ще однією причиною того, що радянське керівництво змінило своє ставлення до проблеми трудового використання бранців, стало різке зростання витрат на утримання спецконтингенту який невпинно збільшувався. Якщо у 1939 р. із союзного бюджету на утримання таборів виділялося 20 млн. крб., то у 1943 р. – майже 215 млн.¹⁶ Ясна річ, що в умовах війни утримувати великі контингенти військовополонених не маючи від них жодної віддачі, для будь-якого уряду, було неприпустимим марнотратством. У цих умовах цілком логічним кроком виглядало б переведення всіх тилових виробничих таборів для військовополонених на самозабезпечення. Проте, зробити це можна було лише в разі зміни ставлення адміністрацій таборів до своїх бранців, покращення умов їх утримання, харчового та медичного забезпечення. Особливо це стосується німецьких військовополонених. 16 березня 1943 р. з'явилася директива наркома внутрішніх справ СРСР підписана заступником Л.П. Берії, комісаром держбезпеки 2 рангу С.Н. Кругловим "Про покращення санітарно-побутових умов утримання військовополонених в таборах". У вступній частині документу констатувалося: "Тяжкий фізичний стан більшої частини контингентів військовополонених, який вже достатньо виражений у момент їх полонення, погіршується в подальшому наявністю в деяких таборах військовополонених порушення директив НКВС СРСР про утримання військовополонених і незабезпеченням належних санітарно-побутових умов для військовополонених"¹⁷. Далі, поряд із заходами спрямованими на покращення фізичного стану бранців у таборах, директива вимагала : "Використання військовополонених на фізичній роботі допускати лише у суворій відповідності з їх фізичним станом ... заборонивши використовувати військовополонених придатних до легкої та середньої фізичної праці на тяжких фізичних роботах... Забезпечити військовополоненим обов'язковий восьмигодинний безперервний відпочинок для сну. Усунувши для цього всі зайві далекі переходи їх до місця праці, а також за рахунок більш чіткої організації видачі харчування, прискорення ранкового розводу та вечірньої перевірки"¹⁸.

Щоб виправити ситуацію та покращити стан трудового використання військовополонених, 6 квітня 1943 р. наказом №00675 було оголошено директиву начальника УПВІ НКВС СРСР "Про

порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів"¹⁹. Цей нормативний документ відрізнявся від усіх прийнятих попередньо перш за все своєю ґрунтовністю. Як видно з директиви, перед управліннями таборів НКВС ставилися три основні завдання: ізоляція військовополонених, збереження їх як робочої сили та організація трудового використання бранців. Цей документ враховував всі особливості трудового використання в'язнів починаючи від облаштування табору, режиму утримання, проведення карантину та медичного огляду контингенту, визначення груп працездатності і закінчуючи забезпеченням правильної організації праці, харчового та побутового постачання військовополонених, тривалості робочого дня тощо. Прибулі на господарські об'єкти бранці, одразу ж розміщувалися в таборах НКВС, їм категорично заборонялося спілкування з цивільними громадянами та іншими контингентами в'язнів. У тому випадку, коли табори виявлялися не готовими для прийому своїх " мешканців", вони мали бути добудовані силами самих військовополонених. Новоприбулі проходили обов'язковий 21-денний карантин, під час якого контингент проходив лікарсько-трудова комісії, які встановлювали групу працездатності кожного військовополоненого та визначали відповідний їй характер роботи і норму виробітку. Одночасно проводився облік усіх бранців за спеціальностями. Подібні, передбачені директивою, дії табірної адміністрації мали забезпечити ефективну організацію праці військовополонених.

Директива зобов'язувала табірне начальство забезпечити в'язням нормальні побутові умови, повне харчування відповідно до норми, 8-годинну тривалість робочого дня, 4 вихідних дні на місяць, безперервний нічний відпочинок не менше 8 годин. Дозволялося під час виконання робіт на посади "десятників" та бригадирів призначати військовополонених – фахівців потрібної спеціальності²⁰.

Всі конкретні питання трудового використання військовополонених визначалися типовою угодою між табірним підрозділом та господарським органом, форма якої була затверджена тим же наказом по НКВС СРСР, що і директива начальника УПВІ НКВС СРСР²¹. На основі такої типової угоди конкретні табори мали укладати договори з тими підприємствами, що використовували працю бранців. Вони набували чинності лише після затвердження в апараті УПВІ НКВС СРСР. Причому, режим утримання, норми харчування, засоби заохочення та покарання, а також інші заходи спрямовані на підвищення продуктивності праці, відновлення та збереження працездатності військовополонених визначалися

директивою як прерогатива УПВІ НКВС СРСР. Всі розрахунки за роботи виконувані військовополоненими на підприємствах мали здійснюватися лише з таборами НКВС. Будь-яка пряма оплата праці контингенту, чи навіть додаткове харчове забезпечення поза адміністрацією табору заборонялося²². Таким чином директива від 6 квітня 1943 р. остаточно закріпила всі права на володіння і розпорядження військовополоненими, їх працею і, зрештою, життям, за органами УПВІ НКВС СРСР, господарські ж органи, табори ГУТАБу, будови НКВС виступали лише як "орендарі" дешевих робочих рук бранців, і не більше, з усіма належними з цього наслідками.

Не менш важливим питанням, що потребувало чіткого урегулювання, було конвоювання військовополонених до місць праці та режим утримання контингентів на роботах. Ці сторони організації трудового використання бранців покладалися на гарнізони конвойних військ НКВС і були визначені в "Інструкції про службу гарнізонів по охороні таборів, шпиталів, в'язниць, складів і спецоб'єктів конвойними військами НКВС СРСР", введеної у дію наказом Наркома внутрішніх справ СРСР №001358 від 7 серпня 1943 р.²³ Інструкція визначала основними завданнями конвоювання військовополонених забезпечення їх ізоляції від оточуючого населення та створення режиму, який би виключав будь-яку можливість втечі бранців з місця роботи. Конвой виділявся із розрахунку два бійці на групу в 15-20 військовополонених. Режим утримання контингентів на роботах визначався інструкцією як "суворий". Передбачалося застосування зброї для запобігання втеч військовополонених з об'єктів, що охороняються²⁴.

В кінці 1944 р. в системі УПВІ НКВС СРСР були створені режимні табори для військовополонених. З цього приводу в наказі наркома внутрішніх справ СРСР №001130 від 9 вересня 1944 р., за підписом заступника Л.П. Берії, В.В. Чернишова, крім іншого йшлося і про затвердження чергового нормативного документу – "Положення про режимні табори НКВС для військовополонених"²⁵. За задумом творців "Положення..." ці табори мали прийняти передусім політичних противників режиму – активних членів нацистської партії, колишніх військовослужбовців підрозділів СС, охоронної поліції, співробітників розвідувальних та контррозвідувальних органів нацистської Німеччини, осіб винних у злочинах проти мирного населення на окупованих територіях, а також тих, хто свого часу тікав із таборів і спецшпиталів НКВС. Хоча основним завданням режимних таборів було забезпечення надійної ізоляції утримуваного контингенту і

створення умов, які б виключали будь-яку можливість втечі, керівництво НКВС не забувало і про доцільність трудового використання бранців. Ці питання знайшли своє висвітлення у згаданому вище "Положенні про режимні табори НКВС для військовополонених". Документ містив спеціальний розділ – "Трудове використання військовополонених". Навіть побіжне ознайомлення з його змістом дозволяє пересвідчитись – умови і режим праці створені для "мешканців" цих таборів були значно гіршими за ті, що існували у звичайних стаціонарних трудових таборах військовополонених. Ось лише кілька штрихів. Робочий день військовополонених встановлювався тривалістю 12 годин, причому передбачалися нічні роботи. Зона виконання робіт ретельно огорожувалася, охоронялася, а самі бранці піддавалися обшуку. Про оплату їх праці не йшлося, а от список обмежень і заборон, а також заходів покарання займав не один десяток позицій згаданого вище "Положення..."²⁶ На наш погляд, саме у випадку з режимними таборами НКВС, влада повною мірою використала досвід трудової експлуатації власних "ворогів народу".

З часом сфера використання праці в'язнів таборів військовополонених постійно розширювалася, в неї включалися все нові і нові галузі, які мали власну специфіку і були особливо важливими для успішного ведення війни. Часто виходило так, що існуючі відомчі нормативні акти НКВС в сфері регулювання праці бранців не забезпечували її ефективності. Саме тому виникла необхідність розробки комплексних спільних нормативних документів НКВС і зацікавлених у використанні праці військовополонених наркоматів і відомств. Зокрема, 23 лютого 1945 р. з'явився спільний наказ наркома вугільної промисловості СРСР В. Вахрушева та наркома внутрішніх справ СРСР (від НКВС підписав його заступник Л.П. Берії, В.В. Чернишов) №76 (сс/00232) "По покращенню трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля". Появу цього наказу викликали результати перевірки, які виявили, що використання праці військовополонених на шахтах наркомату вугільної промисловості залишається вкрай незадовільним, а вказівки Наркомвугілля спрямовані на виправлення становища фактично не виконуються. Наказ зобов'язував начальників комбінатів, управляючих трестів, шахт та керівників інших підприємств наркомату, де використовувалася праця військовополонених "взяти до неухильного виконання" "Інструкцію по трудовому використанню військовополонених на підприємствах Наркомвугілля"²⁷. Деяко пізніше

(у жовтні 1945 р.) з'явився наказ "Про організацію табірних відділень для утримання військовополонених в системі Управління таборів лісової промисловості" підготовлений НКВС спільно з Наркоматом лісової промисловості СРСР²⁸. Практика видання подібних нормативних документів зберігалася і надалі.

У зв'язку із зростанням обсягів роботи з військовополоненими в січні 1945 р. Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР було реорганізовано в Головне управління (ГУПВІ НКВС СРСР). Відповідно відбулися суттєві структурні зміни і на місцях. Так, у складі Наркоматів внутрішніх справ Української та Білоруської РСР було створено управління (УПВІ НКВС УРСР, БРСР), а в складі управлінь НКВС країв та областей, на території яких знаходилися табори – відділи та відділення (ВВІ УНКВС). Статус, структура, завдання цих підрозділів системи ГУПВІ НКВС СРСР були визначені "Тимчасовим положенням про управління (відділ, відділення) НКВС союзних і автономних республік та УНКВС країв та областей у справах військовополонених і інтернованих". Відповідний наказ був підписаний заступником наркома внутрішніх справ 27 лютого 1945 р.²⁹ Для нас цікавою передусім є та частина цього документу, де йдеться про функції управлінь, відділів та відділень щодо забезпечення трудового використання військовополонених. До таких були віднесені: ведення переговорів з господарськими органами з питань трудового використання полонених та інтернованих, розгляд та затвердження місцевих угод таборів військовополонених та окремих робочих батальйонів з підприємствами і організаціями, перевірка дотримання їх умов сторонами, контроль правильності організації виробничих бригад, організація технічного навчання військовополонених та інструктажу з техніки безпеки, контроль за забезпеченням робочого контингенту спецодягом та інструментом, подання до ГУПВІ НКВС СРСР звітності по трудовому використанню військовополонених³⁰. Як бачимо, перелік функцій цих структурних підрозділів свідчить про одне – жодної самостійної ролі в структурі ГУПВІ НКВС вони не відігравали, лишаючись простими виконавчими ланками системи. Така найважливіша функція, як виділення робочої сили військовополонених для різноманітних потреб цілком залишалася прерогативою Державного Комітету Оборони, РНК СРСР та ГУПВІ НКВС СРСР, а на долю низових ланок припадало тільки право самостійного використання бранців на роботах всередині республіки (області, краю) і лише з тієї кількості контингенту, яка залишалася після розподілу її центром.

З розширенням обсягів відбудовчих робіт і збільшенням контингентів працюючих військовополонених органам ГУПВІ НКВС СРСР доводилося вирішувати чимало поточних завдань. Одним із таких було забезпечення ефективного використання робочих рук бранців у зимовий період. В умовах суворих зим 1943-1944 та 1944–1945 рр. продуктивність праці військовополонених суттєво знижувалася. Причиною цьому були не лише кліматичні чинники, але й спалахи епідемій, антисанітарія в таборах, відсутність належного харчування, елементарний брак теплої одягу, холод у неопалюваних табірних бараках. Зважаючи на це УПВІ – ГУПВІ НКВС неодноразово намагалося якимось нормувати трудове використання військовополонених узимку. У черговий раз це було зроблено 27 січня 1945 р. наказом наркома внутрішніх справ №10 "Про порядок трудового використання військовополонених у зимовий час". У документі вимагалося забезпечити максимальний вихід на роботи військовополонених, які мають теплий одяг. Тих в'язнів, які були ним не забезпечені, на зовнішні роботи виводити заборонялося, а використовувати лише у закритих приміщеннях. Тривалість робочого дня змін не зазнала, як і раніше він становив 8 годин, але адміністрації таборів зобов'язувалися застосувати всі засоби "для недопущення випадків обморожень"³¹. На підвищення ефективності трудового використання військовополонених був спрямований і наказ наркома внутрішніх справ №35 від 8 березня 1945 р. "Про необхідність дотримання суворого розпорядку дня"³².

Остання воєнна весна і відчуття скорого краху нацистської Німеччини робили справу використання трудового потенціалу в'язнів таборів військовополонених особливо нагальною. Яскравим підтвердженням цьому став наказ НКВС №43 від 19 березня 1945 р. "Про організацію трудового використання військовополонених у весняно-літній період". Заступник Л.П. Берії, комісар держбезпеки 2-го рангу С.Н. Круглов, вимагав від підлеглих забезпечення "фізичного оздоровлення військовополонених" та використання "на підприємствах госпорганів не менше 80% чисельності трудового фонду". У наказі звучить пряме попередження начальникам таборів військовополонених про особисту відповідальність за "невикористання ... фізично здорового контингенту на роботах ... в межах нормативної потреби..."³³.

Ще однією важливою стороною трудового використання військовополонених на завершальному етапі Другої світової війни була воєнізація їхніх контингентів. 16 квітня 1944 р. з'явився наказ

НКВС №00311 "Про формування відділень, взводів, рот і батальйонів із числа військовополонених, які утримуються в таборах НКВС". Тут читаємо: "З метою підвищення якості праці на виробництві та зміцнення дисципліни військовополонених у таборах ... існуючу внутрішню організацію в таборах у вигляді робочих бригад, старших бараків і т. д. реорганізувати і організувати військовополонених у такі підрозділи: відділення, взвод, рота, батальйон, пристосувавши цю організацію інтересам виробництва"³⁴. На наш погляд, подібним чином, режим хотів долучити до досвіду ГУТАБу у справі трудової експлуатації контингентів ще й досвід армії. Саме військова дисципліна, до якої звикли колишні солдати і офіцери (особливо німецькі військовополонені) мала стати ще одним чинником у підвищенні ефективності трудового використання бранців.

З розгромом Німеччини та закінченням війни у Європі змінювалися стратегічні завдання держави, а значить, неминуче мали змінитися політичні і правові акценти використання трудового потенціалу військовополонених, передусім німецької національності. Відтепер питання відбудови зруйнованого війною господарства країни ставали першочерговими. Проблеми ж залишалися старі – гострий брак робочих рук для виконання грандіозних програм відродження економіки та низька продуктивність праці військовополонених.

Вже 4 червня 1945 р. ДКО на своєму засіданні приймає постанову №8921 сс, якою зобов'язує органи НКВС переглянути існуючі нормативні документи в царині трудового використання військовополонених з метою підвищення його ефективності. Місяць потому, 2 липня 1945 р., Л.П. Берія затверджує директиву №107 "Про трудове використання військовополонених у таборах НКВС"³⁵, а дещо пізніше, 28 серпня 1945 р., інший документ – директиву №147 "Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених"³⁶. Ці документи вимагали від органів НКВС і господарських інстанцій "забезпечити використання на роботах всіх без виключення придатних до праці військовополонених", примусити їх виконувати державні норми виробітку застосовуючи для цього як заходи адміністративного впливу так і заохочувальні. Кожному табору чи табірному відділенню ставилося в обов'язок виконання фінансових планів, а також "максимально можливе покриття витрат на утримання військовополонених". Категорично заборонялося безоплатне виконання будь-яких робіт за рахунок контингенту, а органи НКВС повинні були розглядати залучення військовополонених до праці як найважливіше завдання³⁷.

Видавши директиву №147 керівництво НКВС пішло ще далі. "З метою залучення максимальної кількості військовополонених утримуваних у таборах НКВС до трудового використання" заступник наркома внутрішніх справ В.В. Чернишов "пропонував" використовувати на роботах навіть ослаблених військовополонених (за виключенням хворих на дистрофію і вкрай слабких). При цьому відсоток залучених до праці за межами табору військовополонених мав бути не меншим 80. Від табірної начальства вимагалось забезпечити виключну експлуатацію військовополонених, причому, на основі максимальної самоокупності їх утримання.

Така відверто силова позиція у питанні про трудове використання в'язнів війни була надзвичайно вигідною для радянського керівництва з фінансово-економічної точки зору, проте відверто суперечила міжнародним правовим актам з питань військового полону. Недарма вже 13 вересня 1945 р. світ побачила директива №155 "Про зміну директиви НКВС СРСР №147 – 1945 р. "Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених". Цей документ забороняв використовувати на роботах хворих та ослаблених бранців. Для працездатних військовополонених другої групи (групи "В") тривалість робочого дня на легких фізичних роботах встановлювалася не більше 6 годин. Норма виробітку при цьому зменшувалася на 50% але норми харчування змін у бік зменшення зазнавати були не повинні³⁸.

Як показала практика і досвід використання трудових контингентів військовополонених та інтернованих осіб, реальність дуже часто була далекою від задекларованих у директивних документах норм. Ми навмисне уникаємо тут відповіді на питання, а як було в дійсності? Ці питання потребують окремого ретельного та неупередженого дослідження.

* * *

Підводячи підсумок слід відмітити, що період з липня 1941 р. по вересень 1945 р. характеризувався становленням системи трудового використання військовополонених. В цей час їхня праця хоча і розглядалася як важлива складова режиму військового полону (поряд з ізоляцією бранців та збереженням їх як робочої сили), проте, не вважалася абсолютним обов'язком. Як наслідок, в нормативних актах НКВС, що регулювали сферу військового полону, питання трудового використання військовополонених не деталізувалися, а за цілими контингентами військовополонених (наприклад, офіцерством) було визнано право працювати лише за бажанням. Нормативні документи

цього періоду остаточно закріпили право на володіння контингентами бранців лише за органами УПВІ НКВС СРСР, решта ж "господарських інстанцій" використовуючи робочі руки військовополонених виступали лише як "орендарі" цієї робочої сили.

Протягом 1941-1943 рр. спостерігається певна недооцінка важливості та значення трудового використання військовополонених. На наш погляд, цьому було дві причини. Перш за все – це мізерна кількість бранців в небагатьох існуючих тоді таборах, яка не дозволяла сподіватися на здійснення за рахунок їх трудової експлуатації скільки-небудь значних військово-економічних програм. По-друге, (і це, як нам видається, було головним) в умовах стратегічного наступу німецького Вермахту, в розвитку оборонної промисловості влада робила ставку на власні, досить значні, трудові ресурси. Певне значення мало також намагання керівництва СРСР створити видимість дотримання положень Женевської конвенції з питань військового полону, а, як відомо, цей документ забороняв використовувати працю бранців для виконання військово-економічних програм, оборонних та пов'язаних з підвищеною небезпекою робіт.

Директивні документи періоду війни визначали також і основні принципи використання праці військовополонених – її примусовий і загальний характер, а також максимально можливу самокупність контингенту. До цього слід додати ще й воєнізацію таборів військовополонених (наказ НКВС №00311 – 1945 р.).

Таким чином, аналіз директивних документів з питань трудового використання військовополонених періоду Великої Вітчизняної війни, дозволяє стверджувати, що з 1941 по 1945 р. відбувалося становлення цілої системи примусового трудового використання військовополонених й інтернованих. Ключове місце тут посідали тилові виробничі та режимні табори НКВС СРСР для військовополонених. Незважаючи на те, що зовні використання робочих рук бранців опосередковувалося такими атрибутами, як: заробітна плата, побутове, харчове та медичне обслуговування, нормований режим роботи та відпочинку тощо, все ж, будучи примусовим, воно набувало характеру експлуатації. Це й не дивно, адже в саму основу системи УПВІ НКВС було покладено не загальновизнані світовими демократіями принципи Женевської конвенції, а досвід і методи ГУТАБу. Зважаючи на це, ми схильні вважати, що для характеристики трудового використання військовополонених й інтернованих цивільних осіб цілком доцільно буде застосовувати термін – "експлуатація".

Annotation

In clause, on the basis of archival sources, is considered and the question of formation of normative base of labors operation prisoners of wars in USSR within the Second World War is analyzed. The author defines the main tendencies and features of development of this sphere of the Soviet military captivity.

Анотація

У статті на основі архівних джерел розглядається та аналізується питання формування нормативної бази трудової експлуатації військовополонених у СРСР в роки Другої світової війни. автором визначаються головні тенденції та особливості розвитку цієї сфери радянського військового полону.

- ¹ Безбородова И.В. Организация трудоустройства военнопленных и интернированных в лагерях НКВД – МВД СССР в годы Второй мировой войны // Проблемы военного плена история и современность, Материалы Международной научно-практической конференции. – Вологда, 1997; Галицкий В.П. Немецкие военнопленные в восстановлении хозяйства СССР // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма. Российско-германская конференция историков в Волгограде (май 1995 г.). – М., 1997.
- ² Потильчак О.В. Використання праці німецьких військовополонених на відбудові міського господарства Києва у 1944 р. // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6: Слов'янські народи у Другій світовій війні. Зб. наукових праць. – К., 2000. – С. 169-172; Потильчак О.В. Використання німецьких військовополонених на відбудові вугільної та металургійної промисловості України в початковий період повоєнної реконструкції (1944-1945 рр.) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ, 2002. – С. 174-179; Потильчак О.В. До питання про використання військовополонених німців на відбудовчих роботах у Чернігові та області восени 1944 року // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, 2001. – С. 224-225; Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). – К., 2002. – 503 с.
- ³ (Головне управління у справах військовополонених та інтернованих Народного комісаріату (з 1946 р.) – міністерства) внутрішніх справ.
- ³ Докладно див.: Потильчак О. Польські громадяни в радянських таборах для військовополонених (1939-1941 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 167; Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). – К., 2002. – С. 339.
- ⁴ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України.- Ф. 45.- Оп. 1.- спр. 162- арк. 23.
- ⁵ Там же. – Арк. 24-26.
- ⁶ У статті VI Гаазької конвенції "Про закони і звичаї суходільної війни" від (5) 18 жовтня 1907 р. йдеться: "Держава може залучати військовополонених до праці відповідно до їх чинів і здібностей, за виключенням офіцерів. Роботи ці не повинні бути надто обтяжливими та не повинні мати жодного стосунку до військових дій.

Військовополоненим може бути дозволено працювати на державні встановлення, за рахунок приватних осіб, чи особисто від себе. Роботи виконувані для Держави оплачуються з розрахунку цін, що існує для чинів місцевої армії за виконання тих самих робіт, а якщо такого розрахунку не має, то за цінами, що відповідають виконаним роботам. Якщо роботи виконуються на державні встановлення або за рахунок приватних осіб, то умови їх визначаються угодою з військовою владою. Заробіток полонених призначається на покращення їх становища, а залишок видається їм при звільненні за відрахуванням витрат на їх утримання. (Международное право в избранных документах / Сост. Л.А. Моджорян, В.К. Собакин / Отв. ред. В.Н. Дурденевский. В 3-х т. – М., 1957. – Т. 3. – С. 43-44).

- 7 Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – т. 12. л. – 313-320. Текст документу також опубліковано: Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) – М., 1996.- С. 46-51.
- 8 ГАРФ. – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – т. 12. – л. 314. – 315.
- 9 Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. – С. 55.
- 10 ЦХИДКРФ. – Ф. 1 п. – оп. 5 е. – д. 1. – л. 213.
- 11 ГАРФ. – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – т. 14. – л. 130-132.
- 12 Там же. – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – т. 14. – л. 130.
- 13 Там же. – Л. 130-131.
- 14 Там же.
- 15 Там же. – Л. 132.
- 16 Чайковский А.С. Указ. соч. – С. 340.
- 17 ГАРФ. – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – т. 14. – л. 18.
- 18 Там же. – Л. 19.
- 19 Там же. – Т. 12. – л. 198-202.
- 20 Там же. – Т. 14. – л. 198-200.
- 21 Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. – С. 87-91.
- 22 ГАРФ. – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – т. 12. – л. 201-202.
- 23 ДА МВС України. – Ф. 45. – оп. 1. – спр. 162. – арк. 27 зв.
- 24 Там же. – Арк. 28-39.
- 25 Там же. – Арк. 41 зв.
- 26 Там же. – Арк. 42-44.
- 27 ГАРФ. – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – т. 13. – л. 38-38 зв., 39.
- 28 Чайковский А.С. Указ. соч. – С. 344.
- 29 ГАРФ. – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – Т. 13. – л. 337.
- 30 Там же. – Л. 51.
- 31 Там же. – Л. 525.
- 32 Там же. – Л. 54.
- 33 Там же. – Л. 491-491 зв.
- 34 Там же. – Д. 205. – л. 17.
- 35 ГАРФ. – Ф. 9401. – оп. 12. – д. 205. – т. 13. – л. 4.
- 36 Там же. – Т. 2. – л. 120.
- 37 Там же. – Т. 13. – л. 4.
- 38 Чайковский А.С. Указ. соч. – С. 369.